

Вікторія Любашенко,
Назарій Петрів

Юридичний статус протестантських громад у Галичині (1781–1921)

Viktoriya Lyubashchenko, Nazarij Petriv

The legal status of Protestant Communities in Galicia (1781–1921)

The article summarizes set of legal documents of the Austro-Hungarian Empire and of the II Rzeczpospolita that opened the establishment of early and late Protestant denominations in Galicia at the end of 18th – the first third of the 20th centuries. It is proved that this status already at the beginning of the 20th century allowed to lay the institutional foundations, cultural and educational traditions of Protestantism in this region.

Keywords: Galicia, Austria-Hungarian Empire, II Rzeczpospolita, Lutherans, Calvinists, Mennonites, Baptists

Узагальнено кодекс юридичних документів Австро-Угорської імперії та II Речі Посполитої, які уможливили заснування раних і пізніх протестантських течій у Галичині в кінці XVIII – першій третині XX ст. Доводиться, що цей статус вже на початку XX ст. дозволив закласти інституційні підвалини та культурно-освітні традиції протестантизму у цьому регіоні.

Ключові слова: Галичина, Австро-Угорська імперія, II Річ Посполита, лютерани, реформати, меноніти, баптисти

Часів Хмельниччини, польсько-шведської (1655–1657 рр.) і польсько-руської (1654–1667 рр.) війн протестанти у Західній і Східній Галичині зазнали репресій, а внаслідок антидисидентських законів Польської Корони – суттєве обмеження своїх юридичних прав. Це фактично зупинило розвиток протестантизму в регіоні. Та вже з кінця XVIII – початку XIX ст. його присутність тут знову відновлюється – головно через німецьку колонізацію, ініційовану Австрійською імперською владою. В середині XIX ст. у Галичині існувало 186 колоній¹, заснованих вихідцями з Пруссії, Саксонії, Баварії, Голландії, Фландрії, німцями з Польщі і Чехії. Уряд Австрії заохочував роздільні поселення протестантів і католиків задля конфесійного миру, та існувало чимало змішаних колоній². Перше лютеранське поселення в Галичині засновано у Заліщиках³ на Тернопіллі, а міські лютеранські громади Львова, Замостя, Ярослава узаконені Патентом колонізації від 12 жовтня 1774 р.

Важливими чинниками поширення протестантизму в Галичині у цей період стали не лише соціально-економічні реформи цісаря Йосифа II, а й зміни у внутрішній політиці імперії, оновлення її державно-церковних відносин, лібе-

ралізація у ставленні до релігійних меншин. Йдеться, насамперед, про Патент віротерпимості від 13 жовтня 1781 р., який, підтвердивши державний статус Римо-Католицької Церкви, надав громадянські права греко-католицькому, православному і протестантському населенню. Патент гарантував підданам Австрійської імперії право на вільне сповідання своєї віри і релігійні зібрання, закріплене згодом у Конституції Австрії 1848 р. і Конституції Австро-Угорщини 1867 р. (зокрема у ст. 14, яка проголосила свободу віросповідання).

3-поміж протестантів першими набули юридичний статус громади лютеран і кальвіністів (реформатів). Їх діяльність в Австрійській імперії була дозволена Патентом віротерпимості, а існування на землях Королівства Галиції і Лодомерії підтверджено Патентом імператора Франца Йосифа I від 8 квітня 1861 р. Надалі у Повідомленнях імперського Міністерства віросповідань і освіти від 25 травня 1868 р. і 15 грудня 1891 р. урегульовано устрій цих громад, їхня церковна, освітня, філантропічна практика, а також остаточно узаконено об'єднання двох протестантських течій в єдину спільноту – Євангелістську Церкву аугсбурзького і гельвецького віровизнання з вищим керівним органом – Головною Радою у Відні⁴. Менонітські громади в Австрійській імперії спочатку не мали юридичного статусу, та їхнє поширення де-факто уможливили Патенти колонізації від 11 листопада 1781 р. і 29 березня 1784 р., які пожвавили утворення нових протестантських поселень. Унаслідок Йосифінської колонізації у Західній і Східній Галичині на початку ХІХ ст. лютеранам належало 47% німецьких колоній, реформатам – 13%, менонітам – 1% (яких до набуття юридичних прав реєстрували лютеранами)⁵.

Громади лютеран і кальвіністів у Галичині підпорядковувалися одній з регіональних структур Євангелістської Церкви аугсбурзького і гельвецького віровизнання – Галицько-Буковинській суперінтендантурі з осідком у Львові (1804–1870 рр.), Гельсендорфі (Загірному на Львівщині, 1886–1896 рр.) і Бельсько-Бялій (1871–1885 і 1897–1918 рр.). У переддень і часів Першої світової війни спільноту очолював австрійський релігійний діяч і теолог Герман Георг Фріче, пастор у Вінер-Нойштадті (Нижня Австрія) і Бельсько-Бялій⁶. Суперінтендантура складалась із трьох сеньйоратів – Західного, Середнього і Східного, утворених з лютеранських громад, та одного – Гельвецького – з кальвіністських. У 1865 р. три останні сеньйорати, найбільш поширені у Східній Галичині, на Покутті та Буковині, налічували 23 лютеранські і 3 кальвіністські парафії та мали 23 тис. віруючих⁷. У 1913 р. лютеранська частина цих трьох сеньйоратів досягла 29 парафій, 50 церковних філій і 16 місійних станцій (останні головню у сільській місцевості) та загальної кількості 52.540 віруючих; кальвіністи мали 4 парафії, 8 філій, 1 станцію і 4.679 вірних⁸. На початок Першої світової війни у структурі Галицько-Буковинської суперінтендантури діяло 84 недільні школи з німецькою, частково польською мовами навчання.

Свою церковну діяльність протестанти Галичини поєднували з культурно-освітньою і господарською: у 1903 р. розпочали видання часопису «Євангелістський загальний листок», у колонії Багінсберг на Коломийщині заснували кооперативну касу; 1908 р. з участю лютеранських служителів розгорнуто діяльність ощадних кас взаємодопомоги («райффайзенівок»). У 1907 р. протестанти спільно з католиками заснували Союз німців-християн Галичини (перший осередок – у колонії Багінсберг), який опікувався національно-культурним життям німецького населення. У 1914 р. часопис і товариство були заборонені російською окупаційною владою⁹.

Найвідомішим лютеранським діячем Галичини у міжвоєнний період був пастор у Станіславі (від 1891 р.), теолог, очільник протестантської місії серед галицького єврейства, підприємець і філантроп Теодор Цеклер. Завдяки його зусиллям Лютеранська Церква у Галичині зазнала особливого піднесення на початку ХХ ст. У Станіславі пастор Цеклер заснував сиротинець для дітей «Вифлеєм», німецьку народну школу (згодом на її базі відкрито гімназію, нині це – ЗОШ №11 на вул. Лепкого в Івано-Франківську), в якій могли навчатися не лише німці і поляки, а й українці, а ще – школу для проповідників та органістів з притулком для молодих вікаріїв «Паулінум», сестринський медичний заклад «Сарепта», дитячий садок і дім для літніх людей «Сунем». На ініціативу і матеріальну підтримку Теодора Цеклера у Станіславі були відкриті також крамниці, майстерні, ощадна каса, читальні, кухні, їдальні і помешкання для учнів-ремісників, працівників закладів торгівлі й харчування. Саме коштами пастора і віруючих-жертводавців збудовано корпус заводу з виробництва агротехніки (нині це Агромаш на вул. Височана) і будинок для робітників¹⁰.

Перша світова війна завдала чергових втрат протестантам Галичини. Російська окупаційна влада сприймала її німецьке населення «п'ятою колоною», не зважаючи на політичний індіферентизм лютеран і кальвіністів. Попри звернення очільництва Галицько-Буковинської суперінтендантури до російської військової адміністрації і навіть до верховного головнокомандувача царя Ніколая II, вже з кінця 1914 р. почалася депортація місцевих протестантів у Росію (переважно до Сибіру), яка проводилась у вельми брутальний спосіб. Спочатку виселенню підлягали усі чоловіки 18–70 років, невдовзі – їх родини із дітьми, на збори яких відводилось три доби, згодом – лише одну. За спротив передбачались арешт і конфіскація майна; іноді доходило до спалення хуторів¹¹. Так, 15 вересня 1915 р. російські козаки ввірвалися до колонії Багінсберг, підпалили будинки мешканців (зі 110 домів уціліло 17), а також будинки молитви і культурно-освітнього осередку «Німецький дім». Попри це суперінтендантури вдалося зберегти свої найбільші міські громади. Зокрема, у Львові на початку 1921 р. залишилось 2.670 лютеран¹² (чимало з них переселилося з навколишніх

сіл і хуторів), а вся Галицько-Буковинська суперінтендантура у 1919 р. налічувала 32 тис. віруючих¹³.

Меноніти до Першої світової війни також становили помітний сегмент протестантського середовища Галичини. Їхні перші колонії з'явилися тут у 1784–1786 рр. на околицях Львова (28 родин) і Щирця – поселення Фалькенштайн (Никонковичі, 7 родин), Айнзідель (Сердиця, 18 родин), Розенберг (Рожеве, 3 родини). Менонітів вабили економічні привілеї, яких надавала Йосифінська колонізація. Вони знайшли тут також притулок від переслідувань, яких, з огляду на свій пафіцизм, зазнавали в інших європейських країнах, отримавши від австрійського уряду дозвіл на відмову від військової служби.

Ще у ХІХ ст. чимало менонітів, запрошених російською імператрицею Катериною ІІ, виїхало з Галичини на Велику Україну, головню у Південно-Східний регіон і Таврійську губернію. А на початку ХХ ст., після маніфесту царя Ніколая ІІ «Про зміцнення начал віротерпимості» (1905 р.), вони масово селились на Волині, підтримуючи зв'язки з одновірцями Галичини. Відтак, унаслідок перманентної міграції, число менонітських поселень у галицьких колоніях постійно змінювалось. Набувши Повідомленням імперського Міністерства культури та освіти від 24 листопада 1908 р. юридичного статусу в Австро-Угорщині, меноніти створили у Східній Галичині Християнсько-менонітське об'єднання Керниця-Львів з осідком у Львові¹⁴. Наступного року при ньому заснували культурно-просвітницьке товариство «Меноніт». Укладачем статуту і першим головою церковної ради об'єднання був Хейнріх Рупп. У 1911 р. спільнота придбала будинок на вул. Кохановського, 23, в якому розмістились молитовна зала, помешкання для пастора, адвокатська контора. У 1914 р. львівська менонітська громада (разом з навколишніми селами) налічувала майже 600 осіб. Головною статтею її прибутків була передача в оренду земельних ділянок і осель, придбаних менонітами в околицях Львова і Жовкви. Більшість членів спільноти займалися сільським господарством, ремісництвом, комерцією, були серед них також учителя, лікарі, юристи.

Перша світова війна зупинила поширення менонітства у Галичині. Чимало віруючих, з огляду на значні матеріальні втрати та антинімецьку політику російської влади, змушені були емігрувати на північно-західні землі Польщі або виїхати до Північної Америки. Відчутних утрат зазнали його міські громади Львова, Жовкви, Мостиськ, Станіслава. На початок 1920-х рр. фактично лише по кілька сімей менонітів залишилось у Керниці, Зимній Воді, Никонковичах, Сердицях, Подусильні, Щирці, Нейгофі, Великих Горожаннах, Рудках, Вишеньках, Блищиводах, Тростянці, що на Львівщині¹⁵.

До 1914 р. фіксуємо зародження у Галичині баптизму – значною мірою під впливом проповідників з Угорщини і Румунії, Польщі і Волині, де вже

у середині XIX ст. утворено його перші громади. Їх фактичну присутність в Австро-Угорській імперії уможливив конституційний Закон про загальні права громадян від 21 грудня 1867 р., насамперед його 2, 8, 14, 15 статті. Ст. 16 Закону формально не забороняла діяльність пізньопротестантських течій, однак для тих, які ще не мали юридичних прав, вона обмежувалась лише домашнім, а не публічним богослужінням¹⁶.

Баптистський рух з його акцентом на євангелізацію місцевого населення виявився ефективним у наверненні в протестантизм українців, і цьому у Галичині вже до початку XX ст. створено сприятливі умови. Скасування кріпацтва зумовило залучення селян до різних форм найманої праці і ремісництва, зокрема у протестантських колоніях. Відірвані від традиційного способу життя і рідної віри, селяни призвичаювались до нових релігійних традицій. Напередодні і під час Першої світової війни Галичина переживала потужну хвилю трудової еміграції на Захід; в Європі і Північній Америці діяло чимало баптистських церков, які своїми місіонерськими і філантропічними акціями приваблювали емігрантів. У 1914–1918 рр. місіонери активно працювали у військових частинах і таборах для військовополонених; деякі вихідці з Галичини, які пройшли війну і полон, поверталися додому протестантами.

Головним чинником баптистської євангелізації Галичини був Німецький баптистський союз, заснований у 1849 р. та очолений пастором Йоганом Герхардом Онкеном. Своє пріоритетне завдання союз вбачав у просуванні баптизму в Центральній та Східній Європі. Через свою Гамбурзьку місію він ширив проповідь в Австро-Угорщині, Польщі, Росії, на Балканах. У межах Австрійської імперії особливу активність виявили баптисти в Угорщині: у 1907 р. мали тут майже 50 громад, 12,5 тис. віруючих і семінарію в Будапешті¹⁷. Баптистська проповідь справила вплив на Словаччину, Буковину, Галичину. Відтак ще у 80-х рр. XIX ст. шорник Микола Войтюк зібрав першу молитовну групу баптистів у Коломиї, а на початку XX ст. утворено колонію, заселену німцями-баптистами, у Вальддорфі Городоцького повіту на Львівщині¹⁸.

Перед Першою світовою війною активізувалася місіонерська діяльність баптистських церков Північної Америки, в яку залучились вихідці зі Східної Європи, зокрема Галичини, прибулі сюди у пошуках роботи. А вже під час війни зусиллями баптистського пастора з Литви Вільгельма Фетлера у Філадельфії (США) засновано біблійну школу, російські та українські випускники якої заохочувались до повернення на батьківщину. Весною 1917 р. датовано її перший випуск і виїзд групи місіонерів до Росії, Прикарпаття, на східні землі Польщі. Цього ж року у США засновано Російське місіонерське товариство, метою якого оголошено дальше поширення баптизму в Росії, Латвії, Україні, Польщі, Угорщині, Румунії, Болгарії.

Розвій баптизму в Східній Європі зумовив посилення його позицій у наближених до Галичини землях. 1907 р. у Лодзі засновано баптистський центр, що вів активну проповідницьку, місіонерську, видавничу, освітню діяльність; до навчання в його біблійному інституті запрошувались українці. Студентом інституту ще у переддень війни був, зокрема, Роман Хомяк зі Львова¹⁹. Зусиллями центру засновано медичний заклад «Тавита». Помітний вплив на Галичину мали й баптистські громади Волині, які вже до 1914 р. створили розгалужену мережу і яких підтримував Союз баптистських церков Росії. Деякі вихідці із Західної України (наприклад Ігнатій Гусарук²⁰) запізналися з баптизмом на фронтах Першої світової війни, інші – у таборах військово-виполонених (зокрема Франк Махник з Прикарпаття)²¹, якими опікувався Комітет з евангелізації військово-виполонених, утворений 1916 р. у Стокгольмі Вільгельмом Фетлером.

У переддень війни та у 1914–1915 рр. найбільші баптистські громади, створені переважно німцями і поляками, діяли у Перемишлі, Рава-Руській, Львові, Жовкві, Сколе, Кросно, Добромилі. Та військові події зумовили репресії проти баптистів. У 1914–1915 рр. закрито семінарію в Лодзі (попри те, що баптисти міста віддали свою церкву під шпиталь для російських військових²²), зупинено вихід релігійних часописів, заборонено вживання німецької мови на богослужіннях, депортовано пасторів, визнаних неблагонадійними.

Розпад Австро-Угорської імперії та включення Галичини до складу Польщі, в якій протестантські течії мали давні традиції і розгалужену церковну й культурно-освітню мережу, спричинили нове піднесення протестантизму у повоєнній Галичині. Цьому значною мірою сприяли законодавчі акти у царині державно-церковних відносин, прийняті в II Речі Посполитій. Її уряд врахував ту правничу спадщину, що була закладена в Австро-Угорській і Російській²³ імперіях, населення яких вже на початку ХХ ст. відчуло дух релігійної свободи, а протестантські громади набули юридичного статусу і право (насамперед лютерани і кальвіністи) на публічне богослужіння.

Польська влада у своєму ставленні до релігійних меншин зважала також на внутрішню ситуацію в країні, діяльність у ній політичних сил і релігійних осередків, що виступали за свободу віросповідання. Зазначимо, що II Річ Посполиту, попри домінацію католицизму і державний статус Римо-Католицької Церкви, відзначала конфесійна розмаїтість. Відповідно до перепису 1921 р., 62% мешканців держави вважали себе римо-католиками, 12% – греко-католиками (ними були, переважно, українці Галичини і, частково, Волині), 11% – православними (головно на Волині), 2,5% – протестантами²⁴. Тож Польська Конституція від 17 березня 1921 р. врахувала цей поліконфесіоналізм. Відповідно до ст. 114 Конституції, «визнання (віросповідання) римо-католицьке» визнавалось

релігією переважної більшості мешканців держави і такою, що посідає провідне місце серед інших рівноправних релігій. Водночас Конституція гарантувала релігійні права прихильникам інших християнських і деяких нехристиянських конфесій. Відповідно до ст. 111, «усі мешканці Польської держави мають право вільного сповідання як приватного, так і публічного своєї віри та виконання приписів своєї релігії чи обряду, якщо це не порушує громадського порядку»²⁵. Як наслідок, громади релігійних меншин, зокрема протестантів, могли реєструватися у місцевих органах влади.

На практиці, щоправда, реалізація цих законодавчих норм часто порушувалась. Так, 25 травня 1924 р. Міністерство віровизнань і громадської освіти Польщі підготувало обіжник (розпорядчий адміністративний акт), в якому офіційно визнавалось право на реєстрацію пізніх протестантських громад. Попри це органи місцевої влади (подекуди з відома самого Міністерства) обтяжували обіжник низкою додаткових умов і фомальних перешкод, навіть підзаконних актів, що ставили на заваді або максимально ускладнювали реєстрацію. Наприклад, Союз євангельських християн у Польщі (що активно працював в Галичині) був зареєстрований лише через чотири роки від дня офіційного звернення і подання до Міністерства свого статуту²⁶. Іноді громадам баптистів, євангельських християн, п'ятидесятників, адвентистів за надуманими причинами відмовляли в реєстрації, забороняли відкривати школи, проводити молитовні служіння та євангелізаційні акції. Проте Конституція 1921 р. заклала нові юридичні підстави подальшого розвитку протестантизму в Галичині.

¹ Стеблій Ф. З історії взаємин українців і німецьких поселенців у Галичині у середині XIX ст. // Німецькі колонії Галичини: Історія–Архітектура–Культура. Матеріали Міжнар. наук. семінару. – Львів, 1996. – С. 125; Schankweiler E.–J. Wirtschaftliche und soziale Gründe für die Auswanderung der Deutschen aus der Pfalz Ende des 18. Jahrhunderts // *Zeitweiser der galiziendeutschen*. – Stuttgart, 1998. – S. 36.

² German L. Die deutsche Kolonisation // *Die Österreichisch–Ungarische Monarchie in Wort und Bild*. – Wien, 1898. – Bd. 19. – S. 471–473; Монолатій І. Австро–німецька колонізація Галичини кінця XVIII – другої половини XIX століть: напрямки, тенденції, підсумки // http://kalusz.io.ua/s206088/nimecka_kolonizaciya_prikarpatya

³ Lepucki H. Działalność kolonizacyjna Marii Teresy i Józefa II w Galicji 1772–1790: z 9 tablicami i mapą. – Lwów, 1938. – S. 28

⁴ Kuzmány K. Praktische Theologie der evangelischen Kirche augsb. und helvet. Confession. – Wien, 1856. – S. 139–145; Reingrabner G. Protestanten in Österreich. Geschichte und Dokumentation. – Wien, 1981. – S. 60–62; Dradzio A. Orzecznictwo austriackiego Trybunału Administracyjnego w sprawach wyznaniowych (1876–1918) // *Czasopismo Prawno–Historyczne*. – Warszawa, 1995. – T. 47, z. 1–2. – S. 125–154.

⁵ Lepucki H. Działalność kolonizacyjna... – S. 102.

⁶ Janoszek E., Zmęły M. Cmentarz ewangelicki w Białej // *Bielsko–Biała: Urząd Miejski w Bielsku–Białej. Wydział kultury i sztuki*. – Bielsko–Biała, 2004. – S. 120–121.

- ⁷ Księgi metrykalne gmin ewangelicko-augsburskiego i helweckiego wyznania 1764–1939 z Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie / Oprac. M. Kośka i D. Lewandowska // <http://www.agad.gov.pl/inwentarze/KEAH299xx.xml>.
- ⁸ Johannes-Mathesius-Gesellschaft – Evangelische Sudetendeutsche e.V.: Die Evangelische Kirche A. u. H. B. in Österreich im Jahr 1913 // <http://www.volny.cz/mathesius/089n.shtml>.
- ⁹ Grelewski S. Wyznania protestanckie i sekty religijne w Polsce współczesnej. – Lublin, 1937. – S. 276–281.
- Монолатій І. С. Соціально-економічне становище та культурний розвиток німців у Галичині (1772–1923 рр.). – Автореф. ...канд. дис. – Київ, 2002. – 23 с.
- Kłaczkw J. Udział młodzieży luterańskiej w życiu akademickim II Rzeczypospolitej // Historia i polityka. Wiek XX. Studia z historii myśli politycznej i idei / Pod red. P. Tomaszewskiego. – Toruń, 2004 – S. 148–150.
- Ejuszdem. Protestanckie wydawnictwa prasowe na ziemiach polskich w XIX i pierwszej połowie XX wieku. – Toruń, 2008. – S. 38–39.
- ¹⁰ Klaska M. Theodor Zöckler und die Galiziendeutschen // Studia Germanica Posnaniensia. – Poznań, 1999. – Vol. 24. – S. 103–120; Müller E. Zöckler und der Bund der christlichen Deutschen in Galizien // Jahrbuch Weichsel-Warthe. – Hannover, 1999. – Vol. 45. – S. 88–94; Цеклер Л. Бог чує молитву: Життя Теодора Цеклера розказане Лілі Цеклер. – Івано-Франківськ, 2007.
- ¹¹ Державний архів Львівської області (далі – Дало). – Ф. 907. – Оп. І. – Спр. 137. – Арк. 7; Der Krieg und die Evangelisch-Lutherische Kirche in Polen. – Łódź, 1916. – S. 3–4.
- Hennig M. Deutsche Siedler in der polnischen Ukraine // Der Deutsche Auswanderer. – 1939. – Nr. 9/10. – S. 113–115.
- Gastpary W. Kościół Ewangelicko-Augsburski podczas pierwszej wojny światowej // Księga jubileuszowa z okazji 70-lecia urodzin ks. prof. dr. Jana Szerudy. – Warszawa, 1959. – S. 22.
- Stegner T. Polacy i Niemcy w Kościele ewangelicko-augsburskim w latach I wojny światowej // Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego. Historia. – Gdańsk, 1986. – Nr. 17. – S. 38–39.
- Монолатій І. Німецькі етноконфесійні спільноти в Галичині (1774–1914 рр.) // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2005. – № 11. – С. 178 – 192.
- ¹² Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 IX 1921 roku. Mieszkania, ludność, stosunki zawodowe. – Warszawa, 1927. – S. 54.
- ¹³ Księgi metrykalne... // <http://www.agad.gov.pl/inwentarze/KEAH299xx.xml>
- ¹⁴ Miller A. Mennonitengemeinde Kiernica-Lemberg // Unser Blatt. – Gronau, 1949. – Vol. 3, Nr. 53–54, 56–57. – 1950. – Vol. 4, Nr. 58–59.
- ¹⁵ Bachmann P. Mennoniten in Kleinpole. 1784–1934: Gedenkbuch zur Erinnerung an die Einwanderung der Mennoniten nach Kleinpole (Galizien) vor 150 Jahren. – Lemberg, 1934. – S. 127–156, 220–227, 267–280.
- Mennonitisches Lexikon. – Frankfurt & Weierhof, 1937. – Vol. 2. – S. 486.
- The Mennonite Encyclopedia: a Comprehensive Reference Work on the Anabaptist-Mennonite Movement. – Scottdale, 1956. – Vol. 2. – P. 173–174, 292.
- Linscheid G. Mennonites from Galicia (Kleinpole): Some Historical Notes // Mennonite Historian. – Winnipeg, 1995. – Vol. 21, Nr. 3, September. – P. 1–2.

- ¹⁶ Kolmer G. *Parlament und Verfassung in Österreich: bd. 1 (1848–1869)*. – Wien; Leipzig, 1902; Wereszycki H. *Pod berlem Habsburgów. Zagadnienia narodowościowe*. – Kraków 1986; Петрів Р. *Право Австрії та Східної Галичини (70-ті роки XVIII ст. – 70-ті роки XIX ст.) // Право України*. – Київ, 2000. – № 6. – С. 117–139.
- ¹⁷ *First European Baptist Congress: held in Berlin, 1908 (August 29th to September 3rd): authorised record of proceedings*. – London, 1908. – P. 115; Rushbrooke J. H. *The Baptist Movement in the Continent of Europe. A Contribution to Modern History*. – London, 1915. – P. 99–112; Torbet R. G. *A History of the Baptists*. – Judson, 1973. – P. 62, 99, 111.
- ¹⁸ *Післанець Правди*. – Рава-Руська, 1928. – Ч. 8. – С. 2–10; Любашенко В. І. *Історія протестантизму в Україні*. – Київ, 2006. – С. 244–246.
- ¹⁹ Коваленко Л. *Облако свидетелей Христовых (72 биографии с фотографиями)*. – Сакраменто, 1996; Киев, 2006. – С. 139–143.
- ²⁰ Подворняк М. М. *Небесний дім*. – Виннипег, Чикаго, 1965. – С. 65–68.
- ²¹ Там само. – С. 138–141.
- ²² Gutsche A. *Historia ruchu baptystycznego na ziemiach polskich* // <http://www.teologia.protestanci.org/artykuly/art67.php>.
- ²³ Йдеться, насамперед, про згадуваний маніфест царя Ніколая II від 1905 р. «Про зміцнення начал віротерпимості», яким підтверджувався державний статус Російської Православної Церкви та, водночас, дозволялась діяльність інших християнських конфесій, котрі раніше переслідувались як такі, що «відпали від православної віри». Найбільшого значення мав маніфест для пізнопротестантських громад, які до цього перебували, фактично, поза законом. Відтепер баптисти, євангельські християни, адвентисти в Російській імперії, зрівнювані у правах з німцями-колоністами (лютеранами, кальвіністами, менонітами), отримали – за погодженням місцевих органів влади – право на реєстрацію, володіння та розпорядження культовим майном, заснування шкіл і культурно-освітніх осередків. У 1906 р. вийшов указ Ніколая II «Про порядок утворення і діяльності старообрядницьких і сектантських громад і про права та обов'язки осіб, що входять до складу громад старообрядницьких толків і відокремлених від православ'я сектантів». Згідно з ним, протестантським меншинам надавалось право вільного сповідання віри, «звершення релігійних і культових обрядів» і дозволялось заснування нових громад. Див.: Дорская А. *Вопросы о свободе совести в Российском законодательстве 1905–1917 гг.* – Санкт-Петербург, 1997; Никольская Т. *Русский протестантизм и государственная власть в 1905–1991 годах*. – Санкт-Петербург, 2009.
- ²⁴ *Pierwszy powszechny spis...* – S. 53–54; Grelewski S. *Wyznania protestanckie...* – S. 128; Gutsche A. *150 lat baptyzmu w Polsce*. – Gdańsk, 1996. – S. 5.
- ²⁵ *Konstytucja marcowa*. – Warszawa, 1921. – Art. 114, 111.
- ²⁶ Бородінська Л. *Діяльність євангельських християн у Польщі (1918–1939 рр.) // Українське релігієзнавство*. – Київ, 2009. – № 49. – С. 147.